

Tijdschrift voor Historische Geografie

LANDSCHAP • STAD • GESCHIEDENIS

3E JAARGANG 2018 NUMMER 3

Grafelijke vestingen
aan de Rijnmond

Lijnen in het
landschap

Tijdschrift voor Historische Geografie

Landschap • stad • geschiedenis

Het *Tijdschrift voor Historische Geografie* bevat artikelen, interviews, rubrieken, boekbesprekingen en een literatuuroverzicht op het gebied van de historische geografie. Het verschijnt vier keer per jaar. Het *THG* bouwt voort op het *Historisch-Geografisch Tijdschrift*.

Redactie

Jaap Evert Abrahamse, Henk Baas, Sonja Barends, Thomas van den Brink (redactie-secretaris), Linde Egberts, Marcel IJsselstijn, Marty de Harde, Menne Kosian en Hans Renes

Secretariaat

Kopij en correspondentie kunnen worden gestuurd aan:

Thomas van den Brink
Europaplein 655, 3526 WN Utrecht
redactieTHG@gmail.com

Recensies

Te bespreken publicaties kunnen worden gestuurd aan:

J. (Hans) Renes
Faculteit Geowetenschappen
Postbus 80115, 3508 TC Utrecht
(Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht)

Basisvormgeving

Jan Johan ter Poorten, Aperta, Hilversum

Abonnementen

Regulier jaarabonnement (4 nrs) € 35,- (buiten Nederland € 45,-); studenten € 15,- (buiten Nederland € 25,-); institutioneel abonnement € 48,- (buiten Nederland € 58,-)

Uitgever & Abbonementsadministratie

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
035-6859856
www.verloren.nl/thg | bestel@verloren.nl

ISSN 2468-2187

© 2018 | Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

Verdronken cultuurlandschap in het Markermeer

SEGER VAN DEN BRENK EN JAN-WILLEM OUDHOF

Tijdens recente onderzoeken voor de versterking van de dijk van Amsterdam naar Hoorn zijn in het Markermeer sporen gevonden van verdronken cultuurlandschappen. Het gaat hierbij om resten van laatmiddeleeuwse dijken, beschoeiingen, een gemetselde waterput en zelfs een kerkhof. In dit artikel wordt een beknopt overzicht gegeven van de resten die tot nu toe in kaart zijn gebracht.

Verhalen over verdronken dorpen en landschappen spreken erg tot de verbeelding. In 2009 werd bij Etersheim een 12e-eeuwse sarcofaag geborgen (Waldus et al., 2010). Op deze plek, zo'n 100 meter buitendijks, lag het verdronken kerkhof van Etersheim. Etersheim wordt voor het eerst in 1273 in een oorkonde genoemd, maar op basis van de heemnaam kan een hogere ouderdom worden vermoed. De kerk van Etersheim wordt op een anonieme kaart uit circa 1530 buitendijks weergegeven. Vermoedelijk heeft de inlaag waardoor de kerk buitendijks is komen te liggen, plaatsgevonden vóór 1418. In dat jaar werd namelijk toestemming verleend tot het maken van een kade rondom het voorland waarop de kerk stond. De kerk heeft nog lang buitendijks gefunctioneerd. Pas in 1635 wordt om subsidie gevraagd om de bouwvallige buitendijkse kerk te vervangen door een binnendijks godshuis. Uiteindelijk wordt in 1639 een nieuwe kerk binnendijks gebouwd (Bartels et al., 2014, p. 52). De buitendijkse kerklocatie bleef nog lang zichtbaar in het steeds kleiner wordende voorland. Tot ver in de 18e eeuw staat de buitendijkse kerk nog op kaarten aangegeven.

Langs de kust in het huidige Markermeer is veel meer buitendijks land overstromd en verdwenen, bijvoorbeeld bij Hoorn, Warder en Durgerdam. Hierover zijn diverse historische bronnen bekend (o.a. Danner et al., 1994). Archeologisch bewijs hiervoor ontbrak echter. Hieraan kwam in 2016 een einde door uitgebreid onderwaterarcheologisch onderzoek dat voor het dijkversterkingsproject Markermeerdijken tussen Amsterdam en Hoorn werd uitgevoerd. Eerst werd een circa 300 meter brede zone langs de huidige kust geofysisch onderzocht met behulp van *side scan sonar* (Van den Brenk & Van Lil, 2016). Daarna werden de gebieden die tijdens dit onderzoek een middelhoge en hoge archeologische verwachtingswaarde hadden gekregen, nader onderzocht door middel van duikinspecties (Waldus & Muis, 2017). Tijdens dit onderzoek werden structuren aangetroffen die onmiskenbaar stamden uit een periode dat bepaalde delen van de huidige waterbodem nog land waren.

Jaar	Naam	Locatie
838	Stormvloed	Noordwest Nederland
1170	Allerheiligenvloed	Noord-Holland
1196	St. Nicolaasvloed	Waterland
1214	Stormvloed	Holland
1219	St. Marcellusvloed	Noord-Holland
1248	Stormvloed	Noord-Holland
1375	St. Marcellusvloed	Scharwoude
1403	Stormvloed	Zeevang
1421	Elizabethsvloed	IJdoornikerdam
1436	Dijkdoorbraak	Beetsterkoog
1454	Dijkdoorbraak	Etersheim
1508	Dijkdoorbraak	Schardam en Scharwoude
1509	Dijkdoorbraak	Schardam
1514	Dijkdoorbraak	Schardam
1532	Allerheiligenvloed	Zeevang
1552	Sint Pontiaansvloed	Zeevang
1560	Stormvloed	Zeevang
1566	Stormvloed	Oosterwren

Jaar	Naam	Locatie
1570	Allerheiligenvloed	Kinselmeer
1577	Dijkdoorbraak	Ransdorp
1579	Dijkdoorbraak	Ransdorp
1589	Dijkdoorbraak	Kinselmeer
1625	Dijkdoorbraak	Durgerdamdijk
1651	Dijkdoorbraak	Santbreeckssluijs
1658	Dijkdoorbraak	Westerdijk
1665	Stormvloed	Schardam en Scharwoude
1675	Stormvloed	Schardam en Uitdam
1702	Dijkdoorbraak	Scharwoude
1705	Stormvloed	Zuidpolder
1717	Dijkdoorbraak	Durgerdam
1760	Stormvloed	Hoorn
1775	Dijkdoorbraak	Zeevang en Durgerdam
1776	Stormvloed	Westerdijk
1825	Stormvloed	Zeevang en Kinselmeer
1846	Stormvloed	Zeevang
1916	Stormvloed	Waterland

▲ Overzicht van de watersneden in de regio door de eeuwen heen.

Verdwenen land

De oudste dijken waren opgeworpen van klei- of veenplaggen. Zo'n dijk was nauwelijks waterkerend (Bartels et al., 2016, p. 87). De golven werden gebroken door het aanwezige voorland. Tegenwoordig wordt aangenomen dat een voorland pas invloed heeft bij een minimale lengte van 50 meter. In de middeleeuwen zal de bufferzone groter zijn geweest, tot wel enkele kilometers. Door inklinking en afslag van het veen en de toegenomen invloed van de zee verdween in de 13e, 14e en 15e eeuw steeds meer voorland. Aanvankelijk creëerde men vaak nieuw voorland door het terugleggen van de dijk, het zogenaamde inlagen. De dijkversterking langs het Markermeer trok zich zo langzamerhand in westelijke richting steeds verder terug. Hierdoor werden diverse nederzettingen buiten gedijkt, zoals IJdoornikerdam (de voorloper van Durgerdam) en

▲ De huidige dijk geprojecteerd op de kaart van Beeldsnijder uit 1575 (links) en huidige situatie (rechts).

Etersheim. De meeste plaatsen werden niet meteen verlaten, maar werden langzamerhand opgegeven.

Na de middeleeuwen werd de dijkopbouw meer statisch. De dijk kwam steeds meer op de scheiding van land en water te liggen en de waterkerende functie van het voorland werd overgenomen door het dijklichaam. De dijk zelf werd daarnaast steeds meer versterkt met paalschermen en wier. Na de paalwormcrises van 1730-1732 vond de transformatie naar een versteende dijk met puin en natuursteen plaats (Bartels, 2016, pp. 89-92).

Toch bleef het systeem kwetsbaar. Zoals uit de tabel op p. 198 blijkt, bleef bij grote stormvloed het risico op dijkdoorbraken en overstromingen bestaan. De sporen van deze dijkdoorbraken zijn nog steeds goed zichtbaar in het landschap in de vorm van binnendijkse meertjes, walen, wielen of braken genaamd, of vreemde bochten in het dijktracé, waar de dijk om de doorbraken is verlegd.

De afbeelding op p. 199 toont de huidige dijk geprojecteerd op de kaart van Beeldsnijder uit 1575 en de huidige situatie. Op de historische kaart is goed te zien dat in de late middeleeuwen nog veel buitendijks land aanwezig was, maar dat dit sinds die tijd vrijwel volledig verdronken is.

Bij recent onderzoek in opdracht van de Alliantie Markermeerdijken zijn bij Uitdam en Warder resten van de voormalige buitendijkse bebouwing in het verdwenen voorland teruggevonden (Van den Brenk & Van Lil, 2016; Waldus & Muis, 2017). De resultaten hiervan worden hierna besproken.

De omgeving van Uitdam

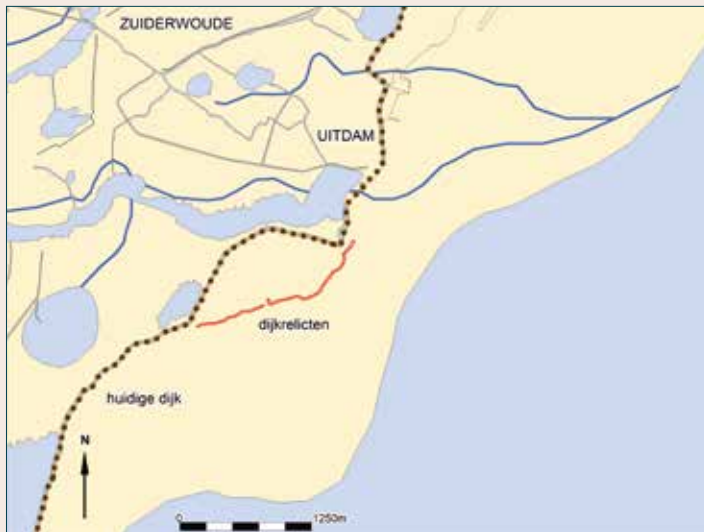
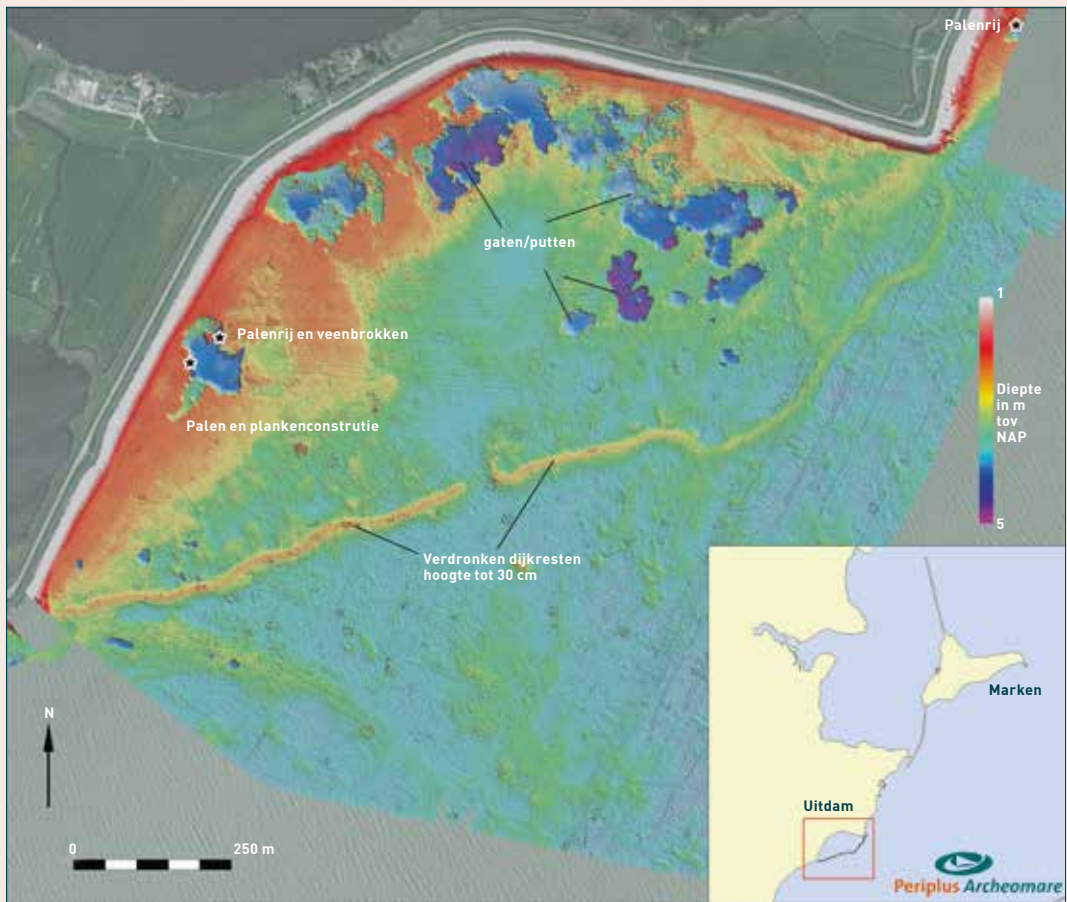
Opmerkelijk en onverwacht was de vondst van een bijzonder grote structuur op de waterbodembodem nabij Uitdam. Met behulp van akoestische technieken zoals *side scan sonar* en *multibeam* werd hier een groot stuk (150 hectare) waterbodembodem in kaart gebracht (Van den Brenk & Van Lil, 2016, p. 37). De opnamen zijn bewerkt tot een hoge resolutie reliëfkaart van de waterbodembodem. Hierop is een lange, licht gebogen structuur te zien die de dijk bij Uitdam verbindt met de dijk bij het Barnegat in het zuiden. Deze structuur bestaat uit een lichte verhoging van de waterbodembodem (maximaal 30 cm) met een breedte van 20 meter en over een lengte van ruim 1700 meter. De *side scan sonar* opnamen laten zien dat de structuur uit andere sedimenten bestaat dan de omringende waterbodembodem. Waarschijnlijk gaat het hier om de basis van een dijk die hier lang geleden gelegen heeft. In het midden van de structuur zit een opmerkelijke onderbreking. Mogelijk is dit het punt waar de oorspronkelijke dijk is doorgebroken.

Aanwijzingen voor een diep uitgesleten kolk of wiel, veroorzaakt door kolkend water, ontbreken. Dichter bij de huidige kust zijn wel verschillende gaten of putten zichtbaar. Mogelijk is hier klei gewonnen voor de dijkversterking. Bij een van deze putten zijn tijdens duikinspectie palen en plankenconstructies gevonden. De datering van de verdronken dijk is nog niet duidelijk. Het lijkt er op dat het dijkrelict al verdronken was voordat de eerste kaarten van dit gebied gemaakt zijn, dus een datering vóór het eerste kwart van de 16e eeuw ligt voor de hand. Nader onderzoek in de toekomst zal hier op gericht zijn.

De omgeving van Warder

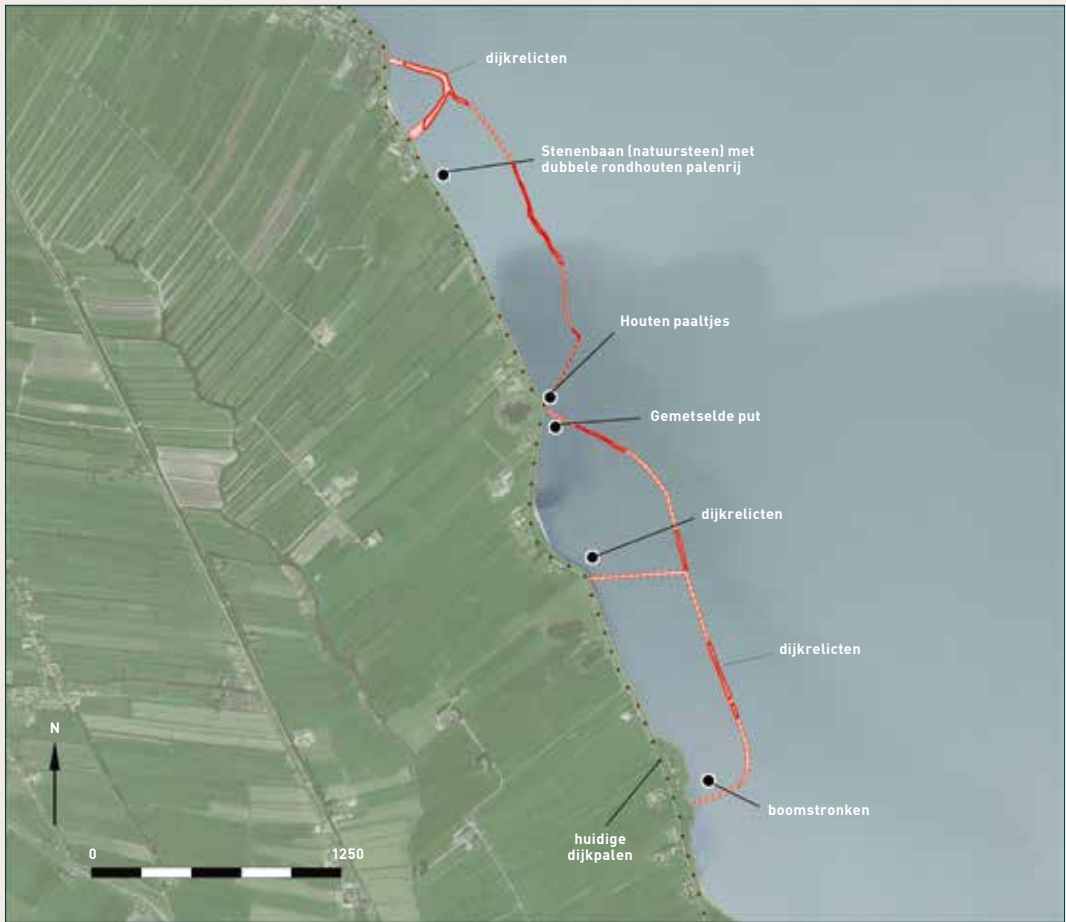
Het lintdorp Warder eindigt in het oosten bij de Oostdijk, naast de Hogendijkerbraak. Dit restant van een dijkdoorbraak wordt al genoemd in 1572. Op de kaart van Beeldsnijder (1575) is te zien dat hier nog buitendijks land lag en dat het dorp Warder vermoedelijk nog doorliep in wat nu het Markermeer is. Tijdens het bodemonderzoek langs de kust zijn verschillende opmerkelijke vondsten gedaan.

In het verlengde van het dorp Warder zijn lineaire structuren gevonden op de waterbodembodem met dezelfde karakteristieken als de dijk bij Uitdam. Ook verder naar het zuiden zijn deze lineaire structuren zichtbaar. Ze zijn geïnterpreteerd als relictten van oude verdronken dijken. Op verschillende locaties tussen deze dijken en de huidige kustlijn zijn structuren gevonden die duidelijk aangelegd zijn toen dit nog land was. Zo zijn verschillende houten beschoeiingen aangetroffen, maar ook een gemetselde waterput van zogenaamde Friese geeltjes, op 75 meter uit de huidige kustlijn. Daarnaast zijn op verschillende plaatsen binnen dit verdronken land resten van houten scheepswrakken gevonden. De schepen moeten dus vergaan zijn nadat het land verdronken was. Op basis van de eerste globale datering van de scheepsvondsten en historisch kaartmateriaal is het gebied niet voor het einde van de 16e eeuw verdronken.

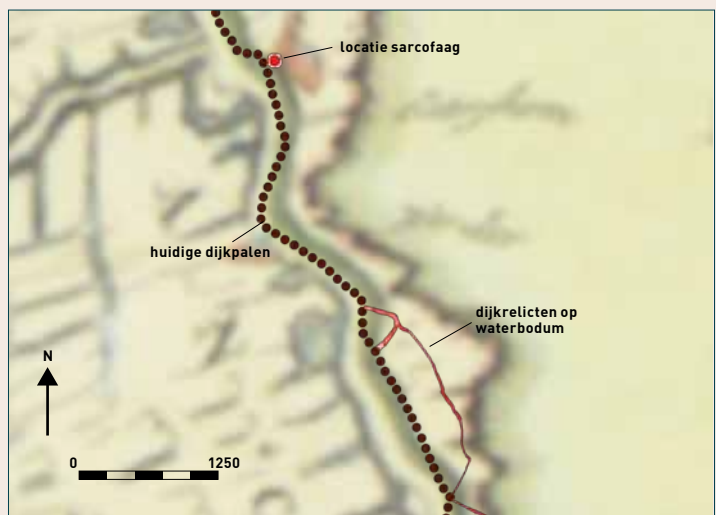

▲ De structuren op de bodem van het markermeer bij Uitdam.

◀ Gereconstrueerde kustlijn rond 800 AD geprojecteerd op de huidige topografische kaart en het dijkrelict ten zuiden van Uitdam. Naar: De Bont, 2014.

▲ Onderzoekresultaten in de omgeving van Warde.

► Detail uit de kaart van Beeldsnijder (1575) met de dijkrelicten.

Het gebied waar het onderzoek heeft plaatsgevonden, ligt binnen de zone waar de Alliantie Markermeerdijken de dijkversterkingen aan het voorbereiden is. Bij de dijkversterking zal op een aantal trajecten het nieuwe dijklichaam meer naar buiten worden aangelegd. Hierbij wordt het historische cultuurlandschap als belangrijk afwegingskader meegewogen, wat zal betekenen dat zoveel mogelijk van het verdrongen landschap ontzien wordt. Waar dit niet mogelijk is, zal nader onderzoek plaats vinden, onder meer om de exacte aard en ouderdom van de dijkrelicten vast te stellen.

Drowned landscape in the Markermeer

Geophysical research accomplished as part of the dike reinforcement project Markermeerdijken, brought forth traces of a drowned (post) medieval peat landscape on the waterbed of the Markermeer. In the medieval period the eastern shore of the area was situated almost two kilometers further east. Increasing peat oxidation and erosion caused soil subsidence and land loss. This process made it necessary to shift the water safety system from a water defense system based on maintaining a large foreland as a buffer to

a system based on a water retaining function of the dike itself. During this process the eastern shore of the area shifted gradually westward, leaving traces of drowned dwelling and traces of deserted dike sections on the waterbed. Heritage management is an important dimension of the new dike reinforcement process. Remains will be preserved in situ. Where preservation is impossible, archaeological research, focused on dating and construction methods will take place.

Literatuur

- Bartels, M. et al. (2016). *Dwars door de dijk. Archeologisch en historisch onderzoek van de Westfriese Omringdijk tussen Hoorn en Enkhuizen*. Hoorn (Publicaties Stichting Archeologie West-Friesland 2).
- Bartels et al. (2014). *Een spiegel van water, dijk en land. Archeologisch bureauonderzoek ten behoeve van de Milieueffectrapportage (M.E.R.) van de dijkversterking Hoorn-Amsterdam*. Hoorn (West-Friese Archeologische Rapporten 69).
- Beeldsnijder, Joost Jansz. & Harman Allertsz van Warmenhuysen (1575/1608). *Caerte Van Noorthollant*. Waterlands Archief.
- Bont, C. de (2014). *Amsterdamse boeren. Een historische geografie van het gebied tussen de duinen en het Gooi in de middeleeuwen*. Uitgeverij Verloren, Hilversum.
- Van den Brenk, S. & R. van Lil (2016). *Dijkversterking Markermeerdijken. Inventariserend veldonderzoek (opwaterfase)*. Periplus Archeomare, Amsterdam (Rapport 16A019-01).
- Waldus, W.B. & L.A. Muis (2017). *Dijkversterking Markermeerdijken, duikinspecties, aangevulde versie*. ADC, Amersfoort (ADC rapport 4315).
- Waldus, W.B. et al. (2010). *De Sarcofaag van het verdrongen middeleeuws dorp bij Etersheim*. ADC, Amersfoort (ADC rapport 2209).

Het *Tijdschrift voor Historische Geografie* is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Omslagfoto

De heer Boute Regnerus uit Hallum aan het werk met de zeis (foto: Familie Regnerus, jaartal onbekend).

Aanwijzingen voor de auteurs

Deze kunnen worden aangevraagd bij de redactie: redactiethg@gmail.com.

Over de auteurs

Dik Parlevliet doet als amateurhistoricus lokaal onderzoek naar de topografie van Katwijk, Valkenburg en Rijnland.

Seger van de Brenk is geoloog en prospector, werkzaam bij Periplus Archeomare, een bedrijf gespecialiseerd in archeologisch onderzoek van de waterbodem.

Jan-Willem Oudhof is senior archeoloog en als directievoerder archeologie betrokken bij de Alliantie Markermeerdijken.

Jos Cuijpers is stedenbouwkundige en erfgoedexpert en heeft een adviesbureau in 's-Hertogenbosch dat werkzaam is op deze gebieden. Hij publiceert regelmatig in binnen- en buitenlandse tijdschriften.

Iris Koppert heeft in mei 2017 de Master Landschapsgeschiedenis afgerond aan de Rijksuniversiteit Groningen. Op dit moment is zij werkzaam als coördinator waterlopen bij Wetterskip Fryslân en als landschapshistorica en vrijwilligerscoördinator bij Stichting Beekdallandschap Koningsdiep | de Nije Boarn.

Wim Scholten is apotheker (niet-praktiserend) en werkzaam als onafhankelijk consultant. Binnenkort zal hij aan de Universiteit van Aalborg in Denemarken promoveren op een medisch-farmaceutisch onderwerp. In zijn vrije tijd verricht hij ook historisch en genealogisch onderzoek.

Adriaan Haartsen is historisch-geograaf. In 1997 heeft hij een adviesbureau voor landschap en cultuurhistorie opgericht: bureau 'Lantschap'.

Tijdschrift voor Historische Geografie
3e jaargang (2018) 3

Hans van Triest. 14 oktober 1955-7 augustus 2018 177

Redactioneel 179

Artikelen

Veertig jaar erfgoedzorg in rijksdienst. Een interview met Lammert Prins, 180
historisch-geograaf bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Jaap Evert Abrahamse en Hans Renes

De grafelijke vestingen aan de Rijnmond 187
Dik Parlevliet

Verdronken cultuurlandschap in het Markermeer 197
Seger van den Brenk en Jan-Willem Oudhof

Serie dorpen. Wegen in Wouw 204
Jos Cuijpers

De weg naar ons verleden. Onderzoek naar hooiwegen in Noord-Nederland 216
vanaf de 18e eeuw
Iris Koppert

Sniepen in de Lopikerwetering 227
Wim Scholten en Adriaan Haartsen

Literatuuroverzicht 237
Berichten 240

